

LAZAR GULKOWITSCH, TEMA JUUDI TEADUSE ÕPPETOOL JA TARTU ÜLIKOOL

Isidor Levin

Tõlkinud Kristiina Ross
Akadeemia N7 2008

Pidulik kõne Tartu ülikooli aulas 15. mail 2007 Lazar Gulkowitschi mälestusele pühendatud judaistikakonverentsil. Tõlgitud saksakeelsest käsikirjast. Tõlge on autoriseeritud.

Lazar Gulkowitsch oli kuni 1933. aastani Leipzigi ülikooli professor. 1934. aastal kutsuti ta Tartusse, kus ta täitis tema jaoks (Albert Einsteini soovitusel) rajatud "juudi teaduse" õppetooli, kuni juunini 1940, mil Eesti Vabariik NSVLi poolt õigusevastaselt okupeeriti.* Selle tagajärjel likvideeriti otsekohe nii akadeemiline aine "juudi teadus" ehk "teadus juutlusest" filosoofiateaduskonnas kui ka kogu usuteaduskond, mis kuulutati tervenisti pseudo-teaduslikuks. Armu ei antud isegi orientalistikale, mis formaalselt kuulus (kirikust sõltumatu) usuteaduskonna alla. Auväärsele Tartu ülikoolile sai peagi mõõduandvaks nii-öelda "rahvusliku" nõukogude provintsikõrgkooli staatus, mitte aga näiteks Leningradi või Moskva ülikooli eeskuju.

Minu kõrgesti austatud õpetajad Gulkowitsch ja professor doktor Uku Masing — piibli teaduse ja semi keelte õppetooli hoidja usuteaduskonnas — kaotasid õpetamisõiguse ja jäid ilma tööta.

Nende üliõpilased püüdsid võimalust mööda teaduskonda vahetada. Rahvateadlasena, usundiloolasena või teadusliku raamatukoguhoidjana oleks Uku Masing võinud ülikoolis töötada, aga tema doktorikraad ja isegi tema kõrghariduse diplom tühistati "kaugenägelikult". Sellega võeti talt ettekatsetult võimalus töötada vaimsemat laadi ametikohtadel (ta tõlkis anonüümselt mõned luuletused ajakirjadele *Viisnurk* ja *Looming* ning teenis sellega kasinat leiba).¹

Professor Gulkowitsch oleks võinud ka silmaarstina ja tema naine hambaarstina ennast ja oma kaht last korralikult toita, aga teatud põhjusil nii ei läinud. Kunagine natsi-Saksamaa põgenik Gulkowitsch, kes oli vahepeal saanud Eesti kodakondsuse, ei kasutanud võimalust õigel ajal Eestist emigreeruda

---

* Tartu ülikooli judaistika õppetooli ja Lazar Gulkowitschi kohta vt ka: Katri Lindroos. Judaistika õppetool Tartu Ülikoolis 1930. aastatel. – *Akadeemia*, 1994, nr 10, lk 2136-2149. *Tlk.*

¹ Masing oleks kindlasti võinud lasta end peaaegu sakslasena koos oma teoloogiat õppiva naisega (sündinud Gnadenteich) kanda natsi-Saksamaale ümber asuda soovijate nimekirja. Aga mõlemad olid eestlased, Masing tundis natsi-Saksamaad liiga hästi ega tahtnud kasutada hädavalet, nagu paljud olid teinud. Ta elas mõlemad okupatsioonid suurte raskustega üle ja oli minu hinnangul ka minu päästjaks.

(Rootsi või Ameerikasse, kus ta pidas külalisloenguid). Pärast põgusat Leningradi-külastust 1940. aastal, mis nurjas tema lootuse saada kohta sealses akadeemias, jäi Gulkowitsch Tartus, Nõukogude Liidus, ilma tööta.²

Veel 1940 pöördus Gulkowitsch palvega Martin Buberi poole— kes oli 1933. aastal kohtumisel Eppenheimis kutsunud teda osalema natsi-Saksamaal kavandatava juudi õppeasutuse töös —, et Buber võtaks vaevaks saata talle Briti mandaat-administratsiooni silmis kehtiva kutse Palestiinasse (kus elas Gulkowitschi äi). Vastust temani ei jõudnud (aga kiri on Buberi arhiivis säilinud). Juba 1941 "tasalülitati" Eesti nõukogulikult. Läbirääkimiste ajal lubatud eristaatust liidus NSVLiga, nagu oli Mongoolial, Eesti Vabariigile ei antud. Kogu nõukogude võimu poolt okupeeritud Balti vabariikide elanikkond jäeti õigustest ilma.³

1940. aastal lootis Gulkowitsch, et ta kutsutakse Uppsalasse neutraalses Rootsis. Sõja puhkemisega murti Hitleri ja Stalini kokkulepe ning 1941. aasta juuli alguses jõudis Saksa Wehrmacht Tartusse. Gulkowitschite perekond jäi Saksa okupatsiooni alla, sest Gulkowitsch oli keeldunud põgenemast Nõukogude tagalasse. Ta lootis ikka veel, et ta Uppsalasse kutsutakse. Saksa Wehrmacht oleks tal võib-olla minna lasknud, kuivõrd tal ka 1934. aastal oli lastud Leipzigit legaalselt emigreeruda, aga kutset Rootsist ei tulnud. Ja Eesti Vabariigi taastamisest — mille peale Eestisse jäänud juudid lootsid — ei olnud enam juttu.

Mõningase, ehkki väga napi ettekujutuse võib Lazar Gulkowitschi õpetajategevusest kuue Tartu-aasta jooksul saada üliõpilaste tarbeks avaldatud õppetooli õppekavadest, ent palju rohkem selgub sarjas "Aeta seminarii universitatis Tartuensis judaici"⁴ ilmunud kümne publikatsiooni põhjal. Need on nüüdseks kättesaadavad piiratult, sest veel 1960. aastal olemas olnud trükised raiuti karmi järelevalve all kirvega puruks ja saadeti Räpina paberivabrikusse makulatuuriks.

Professor Gulkowitsch oli humanitaarteadlane ja ennekõike **mõtleva**. Kui ajast ja arust see elukutse ajuti tundubki, jääb Gulkowitsch ka tänapäeval, rohkem kui 60 aastat hiljem, nii ülemaailmse keeleteaduse kui ka **juuditeaduse** kui **inimvaimu** ja saksa teaduse legitiimse osa avaral väljal **eesmõtlevaks**. Seetõttu tuleb keeleteadlast Gulkowitschit vaadelda keelefilosoofi ja ajaloolasena, keda huvitas eriti heebrea keel.

"Gulk"—nii sundimatult kõlas tema nimi umbes kümmekonna tudengi suus, kes kutsusid teda uhkusega: "Gulkenu" 'meie Gulk' — alustas pärast mõningate talmudialaste kirjutiste avaldamist uurimusega abstraktsete mõistete kujunemisest

---

² Valgevenest Širinit pärit Gulkowitschite perekond oli Esimese maailmasõja ajal elanud põgenikena Lõuna-Venemaal. Noor Lazar oskas vene keelt, ta sooritas Venemaal küpsuseksamid ja sai seal ka lõputunnistuse ning tal oli kindel plaan edasi õppida.

³ Lätis oli parlamendil volitus anneksiooni aktsepteerida, seevastu Eestis pidanuks küsimus läbima otsese rahvahääletuse. Siin oli anneksioon põhiseadusevastane, illegaalne.

⁴ Pealkirja "Aeta seminarii universitatis Tartuensis judaici" kandis ainult sarja esimene väljaanne (1934); alates teisest numbrist (1935) oli sarja ladinakeelseks pealkirjaks "Aeta seminarii litterarum Judaeorum Universitatis Tartuensis". Sarja eestikeelne pealkiri oli läbivalt ühesuguses sõnastuses: "Tartu ülikooli juudi teaduse seminari toimetused".

heebrea keele ajaloos (*Die Bildung von Abstraktbegriffen in der hebräischen Sprachgeschichte*. Leipzig, 1931). Selles töös püüdis ta "selgitada grammatiliste vormigruppide ja formaalsete mõistekategooriate vahelisi sisemisi seoseid ning nende seoste arengu seaduspära".

Raamat ei olnud uudne mitte ainult hebraistika alal. See kujutas endast juba "keelesisu-uurimust" ja on sellisena Tartu jaoks, kus semitistikat enam pole, veel tänapäevalgi midagi täiesti moodsat. Sest seal ei uuritud mitte üksiksõnu, vaid sõnarühmade ehk "**keeleväljade**" sisu, toomaks esile üldnimlikke nähtusi, mis **tervikuna** iseloomustavad kultuurilist **ühiskonda**. Selgitagu seda järgmine asjaomane tsitaat: "ma sean endale sihiks õppida sõna-uuringu kaudu tundma vaga inimese ja vagaduse esinemisvormide olemust, niivõrd kui neil on rahvuslikult seotud kultuuri mõistesüsteemis oma koht, aga ka sealt edasi kui üldnimlikku nähtust." Nii kõlas 1934. aastal Tartu avaloengus Gulkowitschi kuulutus, mis minu arusaamist mööda pidi kehtima igasuguse usundiloo kohta.

See, kes puutub isiklikult kokku abstraktsete mõistete vormimisega mõnes nii noores kirjakeeles nagu eesti või läti keel, aga ka **ivriit** (moodne heebrea keel), ja võib-olla nende sõnade loomisest koguni ise osa võtab, taipab peagi, millega tegemist. Asi ei seisa üldsegi mitte ühe sõna üksikutes häälikutes, vaid milleski **terviklikus**, mida tuleb sisuliselt liigendada, nagu arvas juba riialane Johann Gottfried von Herder, ehkki alles Leo Weisgerber formuleeris 20. sajandil selle kirjeldamise aluskeeleteaduse (mitte "lingvistika") tegeliku ülesandena.

Noor Gulkowitsch, kes oli ju alguses õppinud arstiteadust ja sel alal oftalmoloogilise väitekirjani jõudnud, anatomeeris heebrea keelt mõisteajalooliselt kui veel elavat organismi *in toto*, tervikuna — tänapäevaselt öeldes — semantilise **keeleväljana**. Gulk vaatles sõnu ja piiblimõisteid **sünkrooniliselt**; aga hiljem püüdis ta liigendada abstraktsete mõistete kujunemist ka ajalooliselt ehk **diakrooniliselt** — formaalsete struktuuride põhjal, lähtudes sõnavormitüüpidest, aga alati sisuga sotsiaalselt ja **ajaliselt** seotuna.⁵ Ainult **konteksti** uurides ongi üldse võimalik jõuda adekvaatsete **mõisteteni**, mis aga ei seisa isoleeritult, vaid mõjutavad üksteist vastastikku. Just selles on seisnenud terviklik lähenemine sisu- ehk tähendusuuringutele alates 1920. aastatest, ja siin tuleb pidada Gulki üheks pioneeriks.

"Tervik", mida Gulk uurida ja kirjeldada tahtis, oli tema jaoks — nii nagu Wilhelm von Humboldtigi jaoks — tookord (ja nagu siinmail võib-olla veel praegugi) **rahvus** [*Nation*] — muidugi vaimse suurusena —, või nagu Gulk seda

---

⁵ Muuseas tasub meenutada, et tänu niisugusele rühmitamisele on semi keeli verbile *qtl* tuginedes leksikaalselt lihtsam õppida. On mõeldav, et kõige edukam meetod eesti keele võõrkeelena õppimiseks, nimelt sõnatüüpidele ehk sõnamustritele (tüüpsõnadele) tuginev meetod võib pärineda mõnelt teoloogilt, kes oli natuke õppinud Piibli heebrea keelt. Muidu ei suudaks indoeurooplane kuidagi mõista, et sõna *uba* on genitiivis *oa*, nii nagu sõna *tuba* (saksa sõnast *Stube*, vene *istopa*, läti *istaba*) on genitiivis *toa* ja *luba loa*. Või et sõnakujud *südam* ja *südan* on sõna *süda* genitiiv ja partitiiv, rääkimata sellest, et konsonant esineb kirjas kvantitatiivselt kolmeastmelisena kujul *g-k-kk* või *d-t-tt*. On vaja mõista keele mõtlemisviisi, aga see ei käi fleksiooni või konjugatsiooni kaudu.

nähtust nimetas, "ühiskond" [*Gemeinschaft*], peaaegu vastandatuna "seltskonnale" [*Gesellschaft*], mis oli tolle aja Saksamaal moes olev eristus, n-ö "topos".⁶ Nagu Humboldtki püüdis Gulk keele kaudu — ja olgugi et **ühele** konkreetsele üksikkeelele tuginedes — kirjeldada, sõnastada **terve** inimkonna vaimu just keeleliselt. Ennekõike oli Gulkile oluline "juudi rahva" fenomen minevikus ja olevikus. Kummatigi ei käsitanud Gulk mõisteid mitte kui filosoofilisi postulaate, vaid kui oma filoloogilise uurimistöö tulemusi.⁷

Ometigi pühendus Gulk täielikult hassidismi* kui **vaimse**, mitte ilmtingimata (Simon Dubnowi moodi) sotsiaalse nähtuse uurimisele, ja nimelt aste-astmelt, alates tüvisõna *hesed* esmaesinemustest kuni hilisemate sellest tuletatud sõnade *resp.* mõisteteni ja seejärel läbi hassidismi õitseaja kuni selle liikumise või eluviisi hääbumiseni. Ta nägi juba selgesti nii hassidismi kadumise staadiumi Ida-Euroopas kui ka selle mandumist Ameerikas ning rääkis sellest avameelselt ja ilustamata oma loengutes, mille romantilised nostalgikud meeeldi kahe silma vahele jätavad.

Gulki lemmiksõna kasutades võiks öelda: Gulkowitschis või tema kaudu **eksplitseeris** end ka Humboldti keeleteooria. Ent samal ajal kui akadeemiline keeleteadus 20. sajandi alguses Wilhelm von Humboldti teednäitavast suunast

---

⁶ Pandagu tähele: eesti keeles hakati alles 20. sajandil saksa keele mõjul häälikuliselt vahet tegema sõna "rahvas" [*Volk*] ja uusmoodustise "rahvus" vahel. See on iseloomulik rahvusliku ärkamise perioodile, ärkamisajale. Mõistetega *Nation* (mis pärineb etümoloogiliselt sõnast *nasco*, sündima) ja *Nationalität* ei ole sõnal "rahvas" midagi tegemist. "Rahvas", s.t *Volk* või täpsemini *Bevölkerung*, oli tegelikult mõeldud territoriaalsena ja väga **lokaalsena**.

Vene politseilik ametikeel kannatab tüüpiliste Stalini pärandist tingitud raskuste käes, püüdes vastandada sõnu *narod*, *narodnosť* versus *nacija* ja *nacionaVnosť* — mida Nõukogude Liidu kõigis keeltes tuli sõnaraamatu abil rangelt bürokraatlikult defineerida, keelelist mõtlemist eirates. Pärast nõukogude võimu kehtestamist oli ohtlik kasutada juutide kohta sõna *nacija*; "kõigi teaduste korüfee", eriti muidugi tundliku rahvusküsimuse alal, generalissimus Stalin kuulutas, et juudid ei ole ei rahvus [*Nation*] ega rahvas [*Volk*]. Aga vene ajakirjandus kirjutab nüüd "kaukaasia rahvusest [*Nationalität*] inimestest", kuigi Kaukasuses elavad paljud keeleliselt erinevad hõimud. Seetõttu kasutab vene rahvateadus segadust tekitavat sõna *ethnos*, mida eelarvamuslikult peetakse "teaduslikuks". Niisiis pole mõisted sugugi kahjutud.

Rahvalikus eesti keeles olid juudid kui tervik omaette "**sugu**" (rass?), sama sõna kasutati ka koduloomade kohta, niisiis enam-vähem sama mis "perekond" [*Gattung*], kusjuures inimese kohta kasutatuna ei olnud sel mingit negatiivset kõrvaltähendust, nt *juudi soost*, ja see ei seganud kedagi. 1930. aastatel elustati Tartu ülikoolis natside mõjul sõna *Rasse* vastena mõiste *tõug*, nimelt märkimaks soomeugrilasi kui "rassi", mida Ameerikas loeti omal ajal kollase, mongoliidse rassi huikaja mis mõjus viisa andmisel diskrimineerivalt. Seda omapärast lugu arutati Tartus väga tõsiselt. See avaldas mõju "juudi teaduse" eriala retseptatsioonile, kuivõrd "eesti" või "läti teadus" akadeemilises nomenklatuuris puudusid. Gulk oli selles küsimuses vait, aga ta nõudis, et tema õppetooli nimetataks saksa akadeemilise tava kohaselt ainsuses "juudi teaduse õppetooliks", mitte mitmuslikult "juudi teaduste" omaks (nagu Jerusalemma Heebrea ülikoolis tema eriala nimetatakse).

⁷ Jäägu siinkohal kõrvale küsimus, kas juudid moodustavad Gulki järgi üldse mingit "ühiskonda" või on nad ainult "seltskond". Ja kuidas siis pidanuksid olema lood usuga, kui Gulki järgi juutidel pole mingeid dogmasid, nagu on näiteks kristlastel?

* **Hbr** sõnast *hasid* 'vaga'. 18. sajandil Ida-Euroopa juutide seas tekkinud müstikasuund, millel on suur mõju hilisemale juudi kultuurile. *Toim.*

(uusgrammatikute kasuks) loobus, jäi Gulk tulnukana pidevust väärtustavast judaistikast truuks "terviklikule keelesisu-uurimusele". Ta ei kartnud tegelda pealtnäha nii "müstiliste" asjadega nagu "sisemine keelevorm", seda erapooletult tõlgendades. Ühesõnaga sellest, et tal oli vaja saksa teadusega kohaneda, sündis (võib-olla alateadlikult) õpetatud universitaarne voores, mida viimasel ajal judaistikas harva esineb.

Gulki erapooletu hoiak mõjus 1930. aastate Tartu tsunfti positivistliku lingvistika taustal pigem võõristavalt ja seda peeti ekslikult "idealistikuks". Sest Gulkile ei olnud tähtis mitte sõna häälikuline kuju, vaid sõna "täendus", "sisu". Nõnda uuris ta juba küllalt varakult "suguluses olevaid", aga häälikuliselt täiesti erinevaid mõisteid üheskoos kui "keelevälja" (nagu selle kohta hiljem oleks öeldud), nimelt sõnu *hasid ja tsaddiq*, samuti tähendusvaldkonda 'patt'. Sealjuures tõi Gulk tõendusmaterjaliks peamiselt piiblinäiteid pentateuhis antud "sünkroonias" (tekstoloogilise piiblikriitika heitis Gulk võib-olla liiga otsustavalt kõrvale kui puhta "ideedeajaloo"). Siiski püüdis ta semasioloogiliselt mõlema mõiste, *hesed'i* ja *tsedeq'i* kohta toodavaid näiteid järjestada ka diakrooniliselt, sisust lähtuvalt. Sellega hoidis Gulk kompromissi grimmiliku ajaloolise suuna ning R. M. Meyeri, Ernst Cassireri, Edmund Husserli ja Wilhelm Dilthey suuna vahel, kelle meelest keel oli pigem vaim kui liha. Tartus olid need autorid hästi tuntud, aga mitte orientalistikast, vaid filosoofia ajaloo alalt, professor Alfred Koorti fenomenoloogia kursusest.⁸

Gulki teaduslikke seisukohti suutis tõeliselt mõista ainult noor teoloogiaprofessor piibliteaduste ja orientalistika alal Uku Masing, Alexander von Bulmerincqi parim õpilane ja esimene eestlasest järglane Tartus (Enno Littmanni juures Saksamaal oli Masing doktorandina õppinud arabistikat ja palju muud, mida jälle Gulk nii hästi ei tundnud). Sealjuures ei tuletanud Masing juudimõisteid mitte lihtsalt saksa keelest, vaid otse Piibli heebrea keelest, võimaluse korral ka eesti keelest, kasutades seejuures ära mõningaid Gulki tulemusi. Ta revideeris mõlema testamendi eesti tõlget ja tõlkis paljud rasked tekstid (nt Iiobi raamatu) käratult ise uuesti. Masing oli esimene eestlane, kes kirjutas (saksa keeles) monograafia ühest Piibli raamatust (prohvet Obadja raamatust)* ning on eesti keeles avaldanud silmapaistva uurimuse prohvet Jeremiast, mis oli eesti kultuuriloos esimene omataoline.**

Tartus said mõõduandvaks võrdlev murdeuurimine — eriti dialektoloogiat tähtsustav fennougristika—ja fonoloogia koos folkloristikaga, mis üheskoos olid juba teel keelesisu-uurimisele, kui Gulk pidas aulas oma sissejuhatava loengu "Mõiste *hasid* arengust Vanas Testamendis",*** programmilisena tervele "Aeta Se-minarii Universitatis Tartuensis Judaici" sarjale.

---

* U. Masing. *Der Prophet Obadja*. Valminud 1938. Kaitstud doktoritööna 1948 EELK Usuteaduse Instituudis. *Toim.*

** Masing. *Anatoti prohvet*. Tartu: Akadeemiline Usuteadlaste Selts, 1933. *Tlk.*

*** Ilmunud: Lazar Gulkowitsch. *Die Entwicklung des Begriffes Häsid im Alten Testament*.

⁸ Professor Koort "söandas" filosoofiat eesti keeles õpetada ja välja anda koguni õpiku.

Keeleteaduslikust vaatevinklist oli see töö kreedo, avalik poolehoiuavaldus sündivale laiahaardelisele õpetusele "keeleväljast" (Gunther Ipsen, Jost Trier, Leo Weisgerber), sellele Euroopa keeleteaduse alussuunale. Siinkohal tuleks viidata ka Carl Abelile, kes avaldas uurimuse vastandtähendusest [*Gegensinn*], s.t oluliste sõnade tähenduses ilmnevast ambivalentsusest (nagu ladina *altus* 'kõrge' ja 'sügav').⁹ Selles vallas oleks tagantjärele Gulki *hesed'i ja tsedeq'i* tõlgendusest õppida mõndagi, mis võiks tulla kasuks üldisele keelepsühholoogiale.

Sellest on ju alguse saanud kogu hilisem "täendusõpetus", nii Friedrich Ohly oma kui ka Johannes Schröpferi monumentaalneeraviisiline ettevõtmine, mida Saksamaal vaevalt on toetatud.¹⁰ Schröpferi (vihikute kaupa ilmunud) võrdleva tähistusõpetuse (onomasioloogia) sõnaraamat**** sisaldab 16 ainerühmas ehk tähendus valdkonnas rohkem kui 30 indoeuroopa ja muu keele väljendeid 3000 eriti olulise mõiste väljendamiseks. Schröpfer tõi esile sõnamoodustuse üldised tendentsid. Gulki metodoloogilised ideed on tema sõnaraamatus sõltumatult ellu viidud.¹¹

Ülehinnatud strukturalistlik moevool eksitas soliidse juhtiva saksa keeleteaduse odavale ja kergemeelsele kõrvalteele, mis haaras nõukogude režiimi toel või sellest sõltumata kaasa ka Tartu slavistid. Kahtlen väga, kas leningtadlane Juri Lotman oli Gulkowitschi töödega tuttav.

Segadust tekitas ületarvitatud "arengu" (ehk evolutsiooni) kontseptsioon. Minu mõlemad õpetajad, Gulkowitsch ja Masing, soovitasid mul tähelepanelikult uurida ja mõelda sõnade ja mõistete (ka teoloogiliste mõistete) **tähenduse** muutumise üle. **Muutumine** [*Wandel*] ei ole "areng" [*Entwicklung*], nagu see saksa sõna piltlikult mõista annab. Selle protsessi kirjeldamiseks kasutas Gulk sobivamat verbi "eksplitseeruma" [*sich explizieren*]. Minu õpetajad pakkusid — kumbki omal viisil — muutumisele "usu" piirides sotsiaalpsühholoogilist selgitusi. Mõlemad tundsid hästi individuaal-psühholoogiat, ka Freudi, Adlerit ja Jungi.¹² Seda laadi lektüür sillutas teed rahvapsühholoogiale ja üldisele rahvateadusele (Heymann Steinthal, Moritz Lazarus jt). Usuteaduskonnas pühendati 1938. aastal, võib-olla erandlikult, psühhoanalüüsile seminare, mis

---

⁹ Vastastähendusega seoses meenub mulle Piibli heebrea keele mõiste *brk* ning soome ja eesti sõna siunata/siunama, mis nimelt tähendab esimeses keeles 'õnnistama', teises 'sajatama'. Carl Abeli vastu tekkis huvi tänu Freudile, küsisin ka Gulkilt selle kohta.

¹⁰ Schröpfer alustas oma tööd Prahlas, aga pärast seda, kui nn sudeedisakslased nõukogude blokist välja aeti, pidi ta uuesti alustama Hamburgis ja Heidelbergis.

**** *Wörterbuch der vergleichenden Bezeichnungslehre (Onomasiologie)*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1979-1989. *Tlk.*

¹¹ Olen sellele juhtinud lahke kolleegi Schröpferi tähelepanu Gulki panuse hüvitamiseks.

¹² Olin juba gümnaasiumis nende töid põhjalikult uurinud. Seda kasvavat lugemust hindas Gulk vähem ja Masing rohkem, aga eriti kõrgelt hindas seda Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja Oskar Loorits, seda enam et psühhoanalüüs, mida ma eraviisiliselt põhjalikult uurisin, oli tol ajal ülikooli ringkondades, ka üliõpilaste seas, väga taganõutud.

osutusid menukaks. Nagu tsitaatidest näha, oli seesugune problemaatika Gulkilegi mõneti südamelähedane.

Tartu ülikooli mõtteloos ei tohi alahinnata asjaolu, et kurikuulus saksa "rassiteooria" leidis Läänemere mail kiiresti pooldajaid. Kõigis kolmes vabariigis üritati, natsionaalsotsialistliku Saksamaa jõulisel toel, natsistlikku pööret (Riias oli sellega seotud Herderi instituudi professor doktor Lutz Mackensen). Sealjuures ei jäänud plekituks ka intelligents, kes püüdis rassiõpetusele teaduslikult läheneda, kindlustus autoritaarne režiim, mis erutas meeli Tartus ja vaigistas tundeid Riias. Masing oli õpingute ajal viibinud Berliinis ja Tübingenis, tal oli natsionaalsotsialistliku korra ja Hitleri ohtliku võimuhaaramisega küllalt kogemusi, selleks et natsismi vastu täiesti immuunseks muutuda. Ja ta ei varjanud oma kriitilist suhtumist ei sõnas ega kirjutas. Gulk ei rääkinud meiega natsidest ega Saksamaast mitte kunagi, küllap kohusetundest selle ees, et oli välismaalasena Eestis asüüli leidnud.

Keel oli Tartus nii humanitaarteaduse vahendiks kui objektiks. Iseäranis atraktiivseks kujunes võrdleva keeleteaduse raames tasapisi **tähendusõpetus**. Metodoloogilises mõttes pidasid kõik õppetoolid end "komparativistlikeks". Eesti keelt õpetati "võrdlevalt", aga Eesti kitsas ruumis võrreldi peamiselt arvukaid kohalikke murdeid. Fakte nähti, aga nende põhjusi ei selgitatud. Isegi nende otsimist peeti "ebaküpseks" ja ebateaduslikuks (samasugune oli palju varem ilmselt olnud olukord ka saksa germanistikas, ning see oli siinmail ja ka Nõukogude Liidus eeskujuks). Meelsasti uuriti keelerahvaste [*Sprachvölker*] kontakte, näiteks eesti ja alamsaksi ja slaavi naaberrahvaste vahel, kontakte läti keelega aga peaaegu üldse mitte. Muidugi taheti sugulashõime võimalikult ajalooliselt uurida, ent kahe maailmasõja vahel ei olnud eesti õpetlastel võimalust *in vivo* soome-ugri ja teisi Nõukogude Liidu keeli kuulda, ligipääsetavad olid ainult Soome ja järelejäänud liivlased koos paari eesti "keelesaarega" Lätis (kurioosel viisil siiski mitte kompetentsele dr Looritsale, kuna Läti riik oli märgistanud ta oma suveräänses ajaloos ainukese mehena kui *persona non grata*, sest Loorits oli liiga agaralt oma hoole alla võtnud ikka veel hingitseva liivi keele ja kultuuri).

Kindlasti oli Gulk piisavalt haritud inimene, et uurida ka Piibli heebrea keelt võrdluses teiste semi keeltega, näiteks akadi keelega, kahjuks küll vaid publitseeritud tekstide alusel. Araabia keelega tegeles Tartus von Bulmerincq, hiljem ka Masing. Võrdlevat indoeuroopa keeleteadust õpetas professor Kieckers, kes oskas ka aramea keelt. Tema astus üles ametliku oponentina aulas, kui Gulkowitschi Saksamaalt pärit doktorant Mosche Ziegler siin *Targum-šeni** üle väitles.¹³

Kuna Gulki juutide elav keel, s.t **jidiš** eriti ei huvitanud, siis ei tegelenud jidišiga ka tema üliõpilased, kes omavahel Kuramaa jidišit rääkisid. Siiski

---

* Targum šeni (aramea k 'teine targum ehk teine tõlge') – Estri raamatu arameakeelne töötlus ja edasiarendus. *Tlk.*

¹³Minu teada oli M. Ziegler ainus, kes sai siin judaistikas *Dr phil* kraadi *cum laude*.

kirjutas Gulk oma viimases töös saksa-jidiši-heebrea sümbioosist (arvatavasti selgituseks ameerika ju-daistidele, kellele ta oma Ameerika-reisi ajal mõningaid loenguid oli pidanud). Jidišist huvitus akadeemiliselt fennougrist Paul Ariste ja rahvaluule osas ka Walter Anderson. Jidiši kirjanduse lektor võeti sponsorite survele tööle alles 1938. Selleks oli heebrea kirjanik ja pedagoog Port Daugavpilsist.

Juba läbirääkimiste ajal "juudi teaduse" õppetooli rajamise üle nõudis just Walter Anderson, kes valdas arvatavasti umbes 40 keelt kõnes ja kirjutas ning oskas hästi ka jidišit, et hakataks tegelema jidiši folklooriga. Asi edenes siiski visalt. Aga peaaegu kõik üliõpilased, kes pidid valima pensumiks ühe "punkti", registreerusid alamastmes Andersoni juures "Eesti ja võrdleva rahvaluule" seminari (mina võtsin ülemastme). Iga üliõpilane, kes Andersoni proseminarist osa võttis, pidi rahvasuust kindla hulga folklooritekste üles kirjutama. Nõnda saadi kokku ka haruldane kogu Eesti ja Läti jidiši tekste.¹⁴

"Hassiidi legendidest" (õieti muistenditest) rääkis Gulk, nagu jidišist üldse, ainult möödamindes ja kriitiliselt. Ometi, kui ta kutsuti külalisloengutele Rootsist, pidas ta Uppsalas loengu konkreetsest Talmudi žanrist (*Ma'asijot*¹⁵), jidišikeelseid jutustusi näiteks karismaatikutest või "hassiidi imerabidest" mainimata.

Teatavasti oli folkloristika Rootsis hästi esindatud (Carl Wilhelm von Sydow, Waldemar Liungman). Tõsi küll, Walter Anderson kritiseeris meetoodiliselt igati põhjendatult nende "ökotüüpide"-suunda, aga Loorits oli Liungmani hea sõber ja jagas meelsasti ka von Sydowi nõrkust terminoloogia ja kunstlike keelte vastu (Tartus käisid koos usinad esperantistid). Heatahtlikust trotsist oma kuulsa õpetaja Andersoni vastu (kelle järglaseks õppetoolis Loorits lühikesel nõukogude vaheperioodil sai) aitas ta tõhusalt kaasa Liungmani uurimuste retseptatsioonile, mis käsitlesid kombestiku levikut Euraasias, samuti Will-Erich Peuckerti kontseptsioonide levikule Saksamaal (enne seda, kui Peuckert sai natsidelt õpetamiskeelu). Kõik kolm viidatud suunda koos mõjutasid Tartu folkloristikat selle lõppfaasis, samal ajal kui Nõukogude Vene politiseeritud folkloristikalt, veel vähem Marri juhitud "uuel" keeleteaduselt või "marksismilt-leninismilt" ei olnud avatud Tartus midagi kasulikku õppida.¹⁶

---

¹⁴ Neid säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivis Tartus. Rääkisin sellest heebrea keeles 12. juudi teaduste maailmakongressil Jeruusalemmas (1997); ettekanne, kus oli juttu ka Gulkist, on trükitud ilmunud.

¹⁵ Jidiši sõna *majses* re-hebraiseering, mida tõlgitakse ekslikult "muinasjutud", ehkki õigem oleks siin kasutada Goethe väljendit "tõestisündinud lood" [*Begebenheiten*].

¹⁶ Liungmanil oli kavas sõita oma autoga Balkanile uurimisreisile ja ta kutsus kaasa Looritsa, kes omakorda tegi ettepaneku mulle kui assistendile. Sõda nurjas selle ettevõtmise, nii nagu see kriipsutas aastakümneteks läbi kõik loomingulised kontaktid Lääne-Euroopaga. Skandinaavia folkloristika suund jõudis Eestis enne sõda omaseks saada. Looritsal, kes kõva "sotsina" oli

Niisiis ei valinud Gulk Rootsis esinemiseks mitte juhuslikult folkloristika-alast teemat, aga käsitles seda omal viisil. Nagu ka teistel üliõpilastel, kes tundsid huvi folkloori ja Andersoni vastu, soovitas Gulk minulgi tungivalt **tema** suunda jätkates Talmudi jutuvara alal edasi töötada.

Gulkowitschi ja Masingu kõrval kuulub ka mu õpetaja Walter Anderson teema "Juudi teadus Tartu ülikoolis" juurde. "Võrdleva soome koolkonna" ülemmetoodikul Andersonil oli juba Kaasanis, veel enne Esimest maailmasõda, oma professuur. Ta koostas eeskujuliku monograafia naljandist "Keiser ja abt", mille avaldas alguses ositi vene keeles, seejärel täielikult saksa keeles kuulsas FFC (*Folklore Fellows' Communications*) seerias Helsingis. Kui tal tuli ja õnnestus põgeneda Tatarimaalt oma sünnilinna Minskisse, kirjutas ta Valgevenes ka täienduse sellest samast naljandist Minski juutide seas, mis ilmus juba Tartus. Anderson andis selgesti mõista, et see üleilmselt levinud naljand võib olla juudi päritolu. Gulk luges tema tööd, aga niisugust laadi kirjavara teda ei huvitanud.¹⁷

Ülimalt laiahaardelisi loenguid pidas Anderson niinimetatud Kuuenda ja Seitsmenda Moosese raamatu pärimusest Eestis ja mujal Euroopas. See ei ole juudi teos, pigem kristlik esoteeriline raamat, täis pikitud inglite nimede avaldamisel kasutatavaid vigaseid heebrea- ja sugulaskeelseid nõidus vormeleid ja manamisi. Gulk võis sellest huvituda, mõistmaks hassidismi olemust, kuivõrd selle õpetuse oletatav rajaja valmistas amulette, millele oli kirjutatud Jumala salajane nimi. Sellepärast kutsutaksegi teda *Ba'al Šem Tov*'iks, mis tähendab 'hea nime, s.o inglite ja jumala nime isand'. Ka tema järeltulijad, nõnda-nimetatud imerabid, jätkasid seda amuletiäri veel 20. sajandilgi.

Gulk oli nende jidiši-heebrea kirjutiste ja amuletitrikkidega tuttav kui hassidismi madalaima, hääbumisastmega. Ta ise ei kaldunud vähimalgi määral müstikasse ja oli otsustavalt müstifitseerimise vastu. See oli arvatavasti

---

ohus nii Nõukogude kui ka samasuguse Saksa diktatuuri tingimustes, õnnestus Saksa okupatsiooni alt paadiga Rootsi põgeneda. Ta andis eksiilis välja *opus magnum*'i eestlaste rahvausundist. Anderson kirjutas Kielis Looritsale sooja järelehüüde ajalehes *Fabula*. Minult tahtis Loorits magistrieksamil teada, mida mul on öelda "tarkusekirjanduse" ja "õpetussõnade" kohta piiblijärgses juudi folklooris. See annab tunnistust tolle eesti õpetlase laiadest huvidest. Teine küsimus minu läbikatsumisel puudutas uuemaid arenguid Läti folkloristikas (sain *cum laude*).

¹⁷ Seda enam aga huvitus sellest entusiastlik folklorist ja foneetik, toona veel magister, hilisem akadeemik, professor doktor Paul Ariste. Ta luges ka Gulki töid, aga ei osanud neid ära kasutada, sest ta ei osanud heebrea ja aramea keelt, küll aga jidišit — Ariste õppis Andersoni juures eesti ja võrdlevat folkloristikat. Niisiis võib julgesti rääkida Andersoni "jidiši" mõjust Aristele, kuivõrd Anderson oli muu hulgas kirjutanud ka sõnasilbistatistikast eesti rahvaluules. * Habad ehk Ljubavitš ehk habad-lubavitš on üks hassiidi sekte; nimetus "habad" on akronüüm, mis pärineb heebrea sõnadest *hokma* 'tarkus', *bina* 'mõistmine', *da'at* 'teadmine'. Nimetus "Ljubavitš" pärineb liikumise algkooduks olnud Ljubavitši linna nimest Venemaal Smolenski oblastis. *Tlk.*

põhjuseks, miks ta ei saavutanud Ameerikas mingit poolehoidu agarate organiseeritud "Ijubavitsi" habadlaste seas.¹⁸

Gulki vestluspartneriks Tartus oli antiigialoolane dotsent Wilhelmson. See juba aastates vanapoiss abiellus Gulki vahendusel viimase truu õpilase preili Lampega, kes oli koos Gulki perekonnaga Leipzigist Tartusse tulnud. Too daam pidas seminare psalmidest. Tema tutvustaski meid Gunkeli saavutustega kriitilise piibliuurimise alal. Süstemaatilist sissejuhatust Piiblisse Gulk ei õpetanud, ilmselt vältimaks igasuguseid kahtlustusi ketserluses. Lõppude lõpuks tahtis osa üliõpilasi saada õpetajateks, rabideks, ja kõik olid juudi usku (kristlastest üliõpilasi nende hulgas ei olnud, oli ainult üks doktorant Riiast Herderi-instituudist, riigisakslane härra Wenschkowitz, kes käis Gulkowitschi juures konsultatsioonides, samuti tema õpilane Meyer Leipzigist). Kõik üliõpilased pärinesid ju rohkem või vähem vagadest ja valgustatud perekondadest, muidu neid vaevalt Gulki õppetooli õppima oleks saadetud. Oma osa mängis ka nende mõõdukas sionistlik meelsus.

Gulk soovitas iseseisvalt läbi võtta Ernst Sellini sissejuhatuse Piiblisse ja mõned teised kriitilised piiblilooalased tööd. Seda ainet õpetas saksa keeles põhjalikult Alexander von Bulmerincq ja hiljem luges seda tema järeltulija Masing juba eesti keeles. Toimus põlvkondade vahetus, õppekeeleks sai kus vähegi võimalik eesti keel, aga saksa akadeemiline kosmopoliitne stiil domineeris veel pikka aega.¹⁹

Teine erudeeritud keeleteadlane, kes Gulkiga suhtles, oli Pent Nurmekund. Tema oli esimene eestlane, kellega ma tuttavaks sain — tutvusime 1937. aasta juunis Gulkowitschi juures tema suvekodus Elva kuurordis Tartu lähedal. Tulin esimest korda Eestisse, et isiklikult Gulki poole pöörduda. Ja Nurmekund tõlkis minu Läti passi eesti keelde, et saaksin oma palvekirja ülikooli sisse anda. Nurmekund huvitus keelesisu-uuringuist, kuna ta valdas paljusid keeli. Kolleegid Nurmekunna ümber huvitusid tähendusmuutustest ja semasioloogiast.* Mina lugesin Hans Sperberi raamatut, mida Nurmekund varem oli lugenud, ja see andis meile võimaluse Gulki juures ka semasioloogiast rääkida. Ja kuna ka onomasioloogiat nii nagu semasioloogiatki loeti kaua aega piiridistsipliiniks ning

---

¹⁸ Nüüd püüavad selle liikmed oma ammu, juba Gulki eluajal iganenud "õpetuse" ja kombestiku vaimus Saksamaal ja ka Eestis Ameerika või Iisraeli kaudu sünagoogidesse, "vene" kogudustesse ning iseäranis koolilaste sekka paigavõõrast vagadust ümber istutada.

¹⁹ Andersoniga olin ma tihedas kirjavahetuses kuni tema surmani (purjus autojuhi kuritegeliku rünnaku tagajärjel Kieli sebrarajal). Nõukogude ülikoolil Tartus nagu kogu Venemaalgi ei olnud Andersoniga nähtavasti mingeid kontakte. (Mina avaldasin tema kohta üksikasjalise järelehüüde (Ida-)Berliini Teaduste Akadeemia rahvaluule ajakirjas—ta oli ju nende kirjavahetajaliige. Selle järelehüüde tellis minult Wolfgang Steinitz, handi keele ja rahvaluule uurija. Steinitzil olid juba enne Teist maailmasõda teaduslikud sidemed Tartuga, ta õppis siin fennougristikat. Sõja elas ta üle Rootsisis paguluses, NSVLi saatkonna teenistuses. Hiljem sai temast Berliini Teaduste Akadeemia asepresident. Seda ära kasutada –Berliiniga otsesidemete sõlmimiseks – Tartus ei osanud.)

* *Semasioloogia* ehk tähendusõpetus, lingvistikas õpetus sõnade leksikaalsest tähendusest.

Toim.

see eeldas filosoofilist mõtlemist, siis sai sellest implitsiitselt (veel üks Gulki lemmiksõnu) sobiv valdkond Gulki peateosele *Mõisteajaloolise meetodi alustest keeleteaduses*.** Selles anti psühholoogilisele, ent üldsegi mitte "psühholoogitsevale" keelekäsitlusele piisavalt ruumi.

Oleks võinud oodata, et ülikoolitsunfti psühholoogid ka Tartus Gulki tööde kaitseks välja astuvad. Seda aga ei juhtunud. Ühelt poolt oli sakslane Wilhelm Wundt autoriteediks muu hulgas ka keeleteaduse alal — ja teisalt oli psühholoogiaprofessor Konstantin Ramul Moskva ülikooli professori Georgi Tšelpanovi õpilasena äärmiselt konservatiivsete vaadetega. Tõsi küll, Ramuli pedagoogilise psühholoogia õpikus on juttu ka tajuillusioonidest ja järelikult sisaldab see midagi ka **geštalt-teooriast**, mida Gulki oli tundma õppinud.²⁰

1938 sõitis Gulk Riiga ja palus ennast saatma vastse lõpetanu Kalman Hirschmani (Liibavist) ja minu, kuivõrd ma Riia tundsinkin. Ta tahtis külastada Simon Dubnowit, kes kirjutas dokumentaalsele materjalile tuginedes raamatuid juutide, sealhulgas eriti ka hassidismi ajaloo kohta. Ühtlasi palus Gulk, et Dubnow suunaks läti juute, õpihimulisi noori heebrea gümnaasiumi lõpetajaid, Tartusse juudi teadust õppima. Lätis oli rohkem juute kui Eestis, seevõrra rohkem ka juudi põhi- ja keskkooli. Aga Lätis ei olnud ühtki ametlikku asutust juudi õpetajate ettevalmistamiseks. Gulki seminar Tartu ülikoolis pakkus läti juutidele soliidset abi kultuuri süvendamiseks.²¹

** *Zur Grundlegung einer begriffsgeschichtlichen Methode in der Sprachwissenschaft*. (Tartu ülikooli juudi teaduse seminari toimetused 5.) Tartu, 1937. *Tlk.*

²⁰ Üliõpilased ja kolleegid tahtsid õppida psühholoogiat kui inimesetundmist. Sellepärast olid nad Ramulis sügavalt pettunud. Igaüks, kes tahtis kooliõpetajaks saada (nende hulgas oli ka Gulki naisüliõpilasi), pidi Ramuli juures õppima ja eksami tegema. (Kes aga tahtis Tartus õppida midagi psühholoogilist, elulähedast, pidi end kirja panema Uku Masingu juures, ja nimelt usuteaduskonnas. Masing õpetas küll usundipsühholoogiat, aga andis seda ainet palju sügavamalt ja avaramalt, kui see tulevastele pastoritele professor Tennmanni juures tavaliselt osaks sai. Seevastu kõik Gulki seminarid, ükskõik kui avarad ja sügavad tema loengud olidki, tiirlesid hassidismi ümber, mida kõik pidid möödapäasmatult uurinud olema, kuna see oli hilisemas juutluses epohhiloov nähtus. Seetõttu ei olnud tema loengutele mingit tungi.)

²¹ Sellega seoses külastasime ühte juudi üliõpilasorganisatsiooni. Buršid kandsid värve, aga neil oli keelatud end selle mütsiga väljaspool oma ruume näidata. (Tartus oli ülikoolis kaks juudi korporatsiooni, Limuvia ja Hasmonia, sellele lisaks "Akadeemiline juudi ajaloo ja kirjanduse selts". Need tegutsesid legaalselt, ilma mingi diskrimineerimiseta nagu Lätis.) Rääkisime üliõpilaselust Tartus ja püüdsime Riia üliõpilasi Gulki õppetooli "üle meelitada". Oli aasta 1938. Poolas, vist Vilniuse ülikoolis, hakkasid natsionalistlikud õppurid jöhkralt eraldama juudi üliõpilaste tarvis auditooriumis "geto"-pinke. Selle vastu protesteerisid Tartu üliõpilased, initsiatiiv tuli magister Rudolf Laaneselt ja juuraüliõpilaselt M. Seherilt Tallinnast. Aasta pärast okupeeris saksa *Wehrmacht* Poola ja poolakatele keelati kõrgharidus. 1938 agiteerisid ka läti üliõpilased Riias tuliselt ja lapsikult värvimütside vastu juutide peas. Kahe aasta pärast, 1940, olid küsimuse all juba kõikide Läti ja ka Eesti juutide **pead** ise. Niisugune oli olukord. Kasvatus ja haridus varisesid kokku.

Fennougristika-, eriti rahvateaduse-alased välitööd Eestis soodustasid "sõna ja asi"-lähenedamise tavade kohaselt keeleteaduses onomastilist suunda.²² Taheti välja uurida, millised päris-eesti mõisted on ununenud, ehkki neid võiks veel ellu äratada. Mitte ainult sõnageograafia, vaid ka sõnaajalugu ja dialektoloogia pakkusid siin rohkelt materjali. Muide ka sotsioloogia ja teoloogilise "ideoloogia" jaoks. Erakordselt õpetlik oli teada saada, millest sõltub keeleliste innovatsioonide kiire levik. Mitte kõiki kunstlikult loodud sõnu ei võetud vastu. Tegemist oli niisiis lansseeritud moesõnadega, indoktrinatsiooniga. Siin avanes kasulik valdkond nii keeleteadusele kui igasugusele poliitikale — juba Hermann Paul oli viidanud sellele, kuidas ja miks uuendus, keelemuutus toimub. Lätis ja Eestis olid — riiklikult juhitud keelepoliitika toel — Pauli veidi iroonilised seletused väga aktuaalsed.

Sellele praktilisele nähtusele viitas Gulk ainult mõni kord oma seminarides. Piiratud häälduse leksikonil oli uudissõnadega vähe pistmist, kuivõrd hääldism kasutas jutlustamisel juba valmis mõisteid (nt vastandus "gašmuis" vs. "ruhnius"* oli oluline elitaar-lahkusklikus "Mussari"** kirjanduses).²³

Samal ajal kujunes keeleteaduses välja **semasioloogia**. Sellele suunale on iseloomulik termini "mõiste" tüüpiliselt gulkilik käsitlus. Kesksed mõisted nagu *hesed* ja *tsedeq* ei olnud mitte ainult tema, vaid *mutatis mutandis* paljude õpetlaste meelest entiteedid, "olemused" keelest väljaspool või keele kohal.

---

²² Onomastilise lähenedamisviisi süvenemine oli tingitud juba sellest, et keelekasutus vajab uute asjade jaoks uusi sõnu. Vana ja noor tegutsesid sõnaloomel alal. See tuli kasuks ka akadeemilisele uurimistööle.

* Gašmuis ja ruhnius — heebrea päritolu terminid materiaalse ja vaimse maailma tähistamiseks. *Tlk.*

** Mussar — 19. sajandil Ida-Euroopas tekkinud juudi eetiline vaga-dusliikumine. *Tlk.*

²³ Heebrea keele kasutamise ilmaliku suhtluskeelena tehti algust juba varakult. Seda aktuaalsemaks muutus sõnaloomel-küsimus ivriidi levides Palestiinas või Iisraelis. Seal kujunes *jišuv'i* (juudi koloonia) kirjavaras välja samasugune olukord nagu Baltimaades. Gulk oli sellest eemalseisjana teadlik. Julgen oletada, et balti keelekogemust kasutati mõningate Baltimaailt pärit inimeste vahendusel kaasaegse ivriidi juures. Immigratsioon Balti vabariikidest andis impulsi heebrea keelekomisjonile "Wa'ad ha-lašon'ile".

Palestiinast kutsuti ivriidi õpetajaid juudi koolidesse, kus peaaegu kõiki, ka loodusteaduslikke aineid õpetati heebrea keeles (näiteks Daugavpilsis). Õpetajate toas arutati, et sõnaloomel võib osutada jätkuvalt tõhusaks siis, kui koolilapsed kaasa tõmmatakse. Seda väitis juba uuendaja Ben Jehuda. Eestlastel oli Aavik, lätlastel Endzelins, kes nende talupoeglikku emakeelt ametlikuks riigikeeleks tahtsid ühendada ja arendada. Ben Jehuda panusest rääkis Gulk minuga mitmeid kordi, kui heebrea keeles vestlesime. Kahjuks ei teinud ma tema mõttearenduste kohta märkmeid, asi puudutas keelefilosoofiat. Ben Jehuda tõrjus isegi heebrea keele "sefardi" hääldusviisi sissetoomisega vana "aškenazi häälduse" isepäiselt kõrvale. Gulk rääkis moodsalt "sefardi keelt".

Sarnaselt vana-uuheebrea keelega kukkus välja ka moodsa eesti ja läti keelega; need mitte ei kukkunud, vaid, vastupidi, **tõusid** kiiresti talupoegade keelest hoolitsetud teaduse ja kultuuri keeleks. Sellest ajaloolisest protsessist rääkis Gulk sageli, ta oli ju lühikest aega enne oma immatrikuleerimist Königsbergi ülikooli töötanud heebrea rahvakooli õpetajana hilisemal Leedu alal Memeli kandis.

Oletati üsna eelteaduslikult, mida "arm", "õigus" jms abstraktsed sõnad tähendavad. Isegi kui ei olnud võitlev purist, oli vajalik kõigiti asjatundlikult "keelekorralduse" eest hoolt kanda. Aga paeluvaks osutus küsimus, kuidas "mõisted" kindlas kohalikus keeles kindlal ajal häälikuliselt väljendusid. See problemaatika (mille Tartu lingvistid tavaliselt kõrvale heitsid) oli eriti oluline Gulkile, kes töötaski ju onomastiliselt, paraku täielikus üksinduses.

Seda enam hakkasid seepeale teoloogid revideerima usumõisteid, nagu "Jumal", "palve", "õigus" jms, mis osutusid paratamatult problemaatiliseks. Nooremale teoloogide põlvkonnale oli väga tähtis selgitada, kas "Gott" tähendas sakslasest Lutherile sama mis eesti "Jumal" või tähistavad need sõnad täiesti erinevaid subjekte, nagu kurioosumina "Issand" sõna "isand" (saksa *Herr*, mis eestlastele "Jumala" märkimiseks vastumeelselt kõlas) vale kirjaviisi või häälduse tõttu. Mida tähendas heebrealasele sõna "ben-elohim" ja mida sakslasele "Gottes Sohn" või algselt eestlasele "jumalapoeg"? Kas õnnistust tuleks paluda "Wotanilt", "Odinilt" või "Taaralt" (selletaolist tüve on tahetud leida nimes "Tartu"), selleks et koos Harnacki-nimelise Tartu teoloogiga kristlust dejudaiseerida, või tuleks õnnistust ikkagi Jahve juurest otsida? Mis peitub üldse mütoloogilise nimeuurimise taga teoloogilises mõttes, näiteks usu, see tähendab kasvatusel jaoks? See oleks olnud Gulkile ootuspärane teema, kui ta poleks nii kiivalt kinni pidanud saksa semasioloogia meetodist, mille tõttu ta piiras oma uurimisvaldkonna kõigepealt Vana Testamendiga ja siis hilisema juudi hassidistliku nii-öelda mütoloogilise kirjandusega. Tema lähenemisviis oli Tartus põhimõtteliselt **evidentne** (veel üks Gulki lemmiksõnu, mille tõttu ma tema suurejoonelist soosingut nautisin). Teaduses oli ka teisi sarnaseid teid. Tasub järele mõelda, mida Uku Masing on esile toonud mõiste "Jumala sõna" (*Debar Jahve*) kohta. Ta käsitles seda külalisena ka Gulki seminaris. Kindlasti tegi Gulk endale Masingu lähenemisviisi üksikasjadeni selgeks.²⁴

Tee oli lahti, et jagada sõnavara "tähenduspiirkondadeks" (nt patt), "sõnaväljadeks" või erapooletult "ainerühmadeks", nagu tegi Franz Dornseiff. Eesti keele sisulise liigendamise võttis ette tartlane Andrus Saareste (aga juba paguluses olles).²⁵

Sõnavaraliigendamise tulemused ja eriti kindlakstehtud gruppide dateerimine sõltuvad teatavasti kasutatud meetodist. Seda selgitas Gulk oma laiendatud

---

²⁴See oleks olnud rikkalikku uurimisainet pakkuv teema sõjaeelses headuses Tartu seminaritöökse ning võiks nüüd pakkuda (**au**)hinnaväärilist ainet nii Tartus kui ka Tübingenis või Leipziginis magistratööle, rääkimata Ameerika doktoridissertatsioonist.

²⁵Olen selles suunas saavutanud rühmatöös häid tulemusi tadžiki nelikvõrside ja vanasõnade korpuse sõnavara alal ja sellega levitanud eesti ja saksa folkloristika põhimõtteid nii Pamiiris kui ka Armeenias. Minu eesmärgiks oli kahes keeles sünkroonselt kogutud žanride sõnavara sisu kvalitatiivselt ja kvantitatiivselt võrdlevalt analüüsida. Vaja oleks ju ka läti ja eesti folkloori rikkalikud varamud koos käsile võtta ning selle abil väiklastest, natsionalistlikest ja romantilistest eelarvamustest vabaneda ja ühtlasi kindlaks teha vähemalt Balti regiooni rahvaste mentaliteedi ühisosa. Kahjuks ei ole seda senini sündinud. Kas see tulevikus tänu Euroopa "ühingusse" kuulumisele aset leiab, ei või teada.

avaloengus "Mõiste *hasid* areng Vanas Testamendis" väga põhjalikult, ja nimelt psalmiuurimuse najal.

Tahaksin siinkohal ennetada võimalikku valestimõistmist Gulki sotsioloogiliste mõistete retseptsioonis. Gulk pidas mõisteid millekski psüühiliseks (Gulk nimetas seda oma tähenduses "**vaimseks**" [*Geistiges*]). Aga ta rääkis liiga sageli inimestest, *hasid'idest*, mitte kõik tema "rabid" (õpetajad) ei olnud loovad "mõtled"! Kindlasti käsitas Gulk sõna "hassidism" või selle sisemist "tähendust" küll reaalse, psüühilise fenomenina, aga samas rakendatuna ühele inimühiskonnale. Filoloogina ei kaldunud ta igatahes vähimalgi määral "kõnelejat" ja "keelt" samastama. Isegi mitte mingi idee kandjatel, näiteks praktiseerivatel hassiididel, isegi mitte Ba'al-šem-tovil endal ei olnud midagi pistmist "tähendusega", nende õpetuse tekkimisega. "Gulki hassidism" ei ole kuidagi sõltuv, võib-olla isegi mitte kuidagi korrelatsioonis võimalike mõtetega hassiidide või habadlaste eluviisi kohta ei tänapäeval siinmail ega 200 aastat tagasi. Gulki tõlgendused ja eksegeesid on **kirjanduslikud**, minugi poolest filosoofilised, ka sotsioloogilised teosed *sui generis*.

Evolutsionistlik kontseptsioon, mille järgi piibliaegses (eksiilijärgses) mõistes *hasid* oli implitsiitselt, latentselt olemas kõik see, mis ajajooksul "eksplitsiitseks" ja avalikuks sai —ja see on ju Gulki õpetuse kõva tuum —, on minu arvates tänapäeval ka ajalooteaduses, mille pooldajaks Gulk end *in illo tempore* tunnistas, pika sõjajärgse perioodi jooksul paljude distsipliinide poolt juba täielikult kahtluse alla seatud. Nostalgiline virtuaalne "kontinuiteet" on peaaegu igas õpetatud suhtes, rahvateaduslikult täpselt öeldes **ebateadus**. Aga see ei tohiks kuidagi kahandada väärtust, mis Gulki töodel on hassidismi teadusajaloolise dokumentatsiooni ja eksegeesina, nii nagu tema seda nägi.

Kui autoriteetne juudi soost müstikaspetsialist Gerschom Scholem sel teemal Ameerikasse külalisloengutele kutsuti, tutvustas kõrgekaraadilise kogunemise eesistuja tuntud külalist nii: "*Nonsense is nonsense, but the history of nonsense is scholarship.*" Veidi parodeerides võiksin ma juudiasjandust sügavalt tundnud ameeriklasele seda hassidismi ja Gulkowitschi kohta korralikus saksa keeles nii öelda: "Hassidistlik-müstilis-kabalistlik vaimuvara on jama, "tühi töö ja vaimu närimine", kuid "jamanduse" ajaloo uurimine jääb **teaduseks**."

Ka Gulkowitsch pidas, nagu hiljem sealsamas Scholem, loengu hassidismist, sellest sai 1940 Tartus tema kahjuks viimane raamat. Aga siis ei leidunud auditoriumis kedagi, kes Gulki mõtteid kabalast, hassidismist või tsadikismist, tema mõtterearendusi adekvaatselt oleks mõistnud ning oleks sellest teinud praktilisi humanseid järeldusi, et Tartu ülikoolist saabunud külalist, seda Euroopa ainukese ja ainulaadse "juudi teaduse" õppetooli valdajat päästa teda juba ähvardavast surmast.*

* Lazar Gulkowitsch koos perekonnaga hukati suvel 1941 Tartus natside poolt. *Toim.*

ISIDOR LEVIN (sünd. 20.09.1919 Lätis) on folklorist ja piibliteadlane. Õppis 1937-1941 Tartu ülikoolis. Sattus sõja ajal eestlaste seas Saksa koonduslaagrisse (1942-1945), hiljem oli sunnitud ENSVst lahkuma, kuna erialast tööd tema jaoks polevat leitud. Siirdus Leningradi (doktorikraad antud NSVL TA Orientalistika Instituudi poolt Moskvas, 1967). 1966-1984 juhendas Tadžiki ja Armeenia Teaduste Akadeemias folkloorikogude korraldamist ja publitseerimist võrdlevast soome-eesti meetodist tema arendatud menetluse kohaselt. Ta on ISFNRI [rahvusvahelise jutu-uurijate seltsi] asutaja ja auliige; Soome Akadeemia *Folklore Fellows'i* auliige; ta on kolm korda saanud laureaadi tunnustuse (Itaalias, Austrias ja Saksamaal), samuti on ta *Wissenschaftskolleg zu Berlin* liige. "Eesti riigile ja rahvale osutatud teenete tunnustamiseks on Vabariigi President 2. veebruaril 2001. aastal andnud" talle Valgetähe ordeni. Praegu elab Venemaa emeriitprofessorina Hamburgis.

Autor